

CMENTARZ A NEKROPOLIA – „TRADYCJA” A ASYMILACJA? CMENTARZE ŻYDOWSKIE W PRZESTRZENI MIAST WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

Wprowadzenie

Obszar województwa śląskiego jest przestrzenią, w której w XIX w. i w pierwszych dekadach XX w. dochodziło do konfrontacji dwóch zasadniczych modeli żydowskiego życia. Ścierały się ze sobą: małomiasteczkowy konserwatyzm z coraz bardziej reformowanym środowiskiem miejskim, w szczególności w obrębie tworzącej się konurbacji górnośląskiej, która ze względu na ówczesne podziały polityczne znalazła się w zasięgu oddziaływań Żydów niemieckich. Nowe idee, a zarazem zarzucenie wielu dawnych obyczajów ukształtowały zupełnie nowe oblicze miejskich społeczności żydowskich i użytkowanych przez nie obiektów religijnych, zwłaszcza cmentarzy.

Celem artykułu jest nakreślenie obrazu cmentarzy użytkowanych przez miejskie społeczności żydowskie w XIX i XX w. w obrębie współczesnego województwa śląskiego. Praca powstała w oparciu o wyniki badań (głównie dokumentacji terenowej) nekropolii żydowskich województwa śląskiego, przeprowadzonych w latach 2015–2016. Do opracowania włączono analizy dotyczące cmentarzy żydowskich województwa śląskiego ze szczególnym uwzględnieniem nekropolii znajdujących się na terenie: Częstochowy, Tarnowskich Gór, Bytomia, Katowic, Gliwic, Sosnowca, Bielska-Białej (dawnego Bielska¹), Cieszyna. W części analitycznej pracy przedstawione zostaną kwestie związane z lokalizacją cmentarzy w przestrzeni miejskiej (w szczególności ich sąsiedztwa z obiektami grzebalnymi innych wyznań), jak również dotyczące wewnętrznej organizacji nekropolii, m.in. rozmieszczenia i orientacji nagrobków, charakteru i usytuowania domów przedpogrzebowych.

1 W momencie założenia nekropolii – I połowie XIX w. znajdowała się ona na terenie ówczesnej wsi Aleksandrowice (plan : Bielit-Biała, 1:9000, 1915, źródło: <http://stareplanymiast.pl/PM/BIELSKO-BIALA/1915/>, (dostęp: 30.01.2017).

Obiekty grzebalne w strukturze przestrzennej miast – wybór zagadnień

Na lokalizowanie cmentarzy żydowskich w obrębie jednostek osadniczych wpływał szereg uwarunkowań. Wydaje się, że znaczącą rolę odgrywały zależności natury społeczno-politycznej, co było związane z funkcjonowaniem wspólnot judaistycznych w zazwyczaj większościowych chrześcijańskich społecznościach. Do tego dochodziły również kwestie sporów pomiędzy sąsiadującymi ze sobą kahałami. Świadectwem skomplikowanych procesów zakładania nekropolii żydowskich jest m.in. relacja świadków dotycząca powstania cmentarza w Dąbrowie Górniczej, zawarta w *Book of the Jewish Community of Dabrowa Gornicza and its Destruction*. Cmentarz został założony w 1929 r. na przekór nie tylko chrześcijańskiej społeczności, ale również gminie żydowskiej Będzina, dążącej do utrzymania monopolu w usługach funeralnych, których świadczenie przynosiło znaczące przychody².

Najbardziej znana zasada lokalizowania cmentarzy żydowskich względem obszarów zabudowanych dotyczyła sytuowania ich w odległości co najmniej 50 łokci (ok. 30 metrów³) od najbliższych domostw⁴. Rzadko jednak wolna przestrzeń pomiędzy zabudową a kirkutem była tak niewielka. Spośród 64 cmentarzy żydowskich województwa śląskiego 45% zostało zlokalizowanych w odległości od 0,1 do 0,4 km od zabudowań, natomiast w odległości poniżej 0,1 km jedynie 10% nekropolii. Większa jest liczba kirkutów, które usytuowano w znacznym oddaleniu od terenów zabudowanych (powyżej 1 km) – 19%⁵.

Cmentarze żydowskie lokalizowano poza obszarem zabudowanym wybierając m.in. rejony dawnych obwarowań miejskich (np. Będzin⁶, Bytom). Były to tereny prawdopodobnie tańsze niż w centrum miejscowości, ale również znajdujące się niedaleko od zabudowań. Teren był wyniesiony, a więc cmentarz z daleka pozostawał łatwo zauważalny. W Bytomiu stary cmentarz żydowski zlokalizowany został dokładnie na linii przebiegu wału tracącego w owym czasie swoją funkcję obronną. Posadowienie nekropolii na wale ziemnym dawnych umocnień było jedną z pierwszych oficjalnych decyzji dotyczących zagospodarowania tego obszaru. Cmentarz założono tam ok. 1730 r., a jeszcze 10 lat wcześniej właściciel miasta nakazał zburzyć dom mieszkalny postawiony w strefie obwarowań⁷. Cmentarz żydowski poza granicami miejskimi założono również na początku XIX w. w Zawodziu, graniczącym z Częstochową, w której znajdowała się siedziba kahału. Na zakładanie cmentarzy w XIX w. wpływ miały również zarządze-

2 Źródło: <http://www.jewishgen.org/Yizkor/dabrowa/dab086.html>, (dostęp: 1.11.2016 r.)

3 Z. Borzymińska i R. Żebrowski przeliczają 50 łokci, jako odległość ok. 25 m (*Polski Słownik Judaistyczny*, t. 1, Warszawa 2003, s. 297).

4 J. P. Woronczak, *Specyfika kulturowa cmentarzy żydowskich*, Katowice 1993, s. 6.

5 Na podstawie własnych obliczeń.

6 W szczególności mowa tu o starym cmentarzu żydowskim, który założony został poza dawnymi murami miejskimi na tzw. Zawalu. Również cmentarz istniejący do dnia dzisiejszego na wzgórzu zamkowym, w czasie założenia znajdował się na obszarze warownym miasta (wówczas tracącym swoją funkcję), poza zabudową miejską.

7 A. Przybyłok, *Mury miejskie na Górnym Śląsku w późnym średniowieczu*, maszynopis rozprawy doktorskiej, Łódź 2014, s. 179.

nia sanitarne. Przykładowo na ternie zaboru austriackiego w 1784 r. wydano rozporządzenie⁸, według którego należało zamknąć cmentarze znajdujące się w obrębie terenów zamieszkanym, zakładając nowe nekropolie poza nimi. Wskazuje ono również, że nekropolie powinny być lokowane na północ lub wschód od miejscowości⁹. Weryfikując te ustalenia dla cmentarzy żydowskich założonych na terenach i w czasie, w którym obowiązywały, należy stwierdzić, że rzeczywiście położenie kirkutów w Milówce i Białej (ob. Bielsko-Biała) odpowiada zaleceniom prawnym. Cmentarze bowiem zlokalizowano na północ od obszaru zabudowanego. W zaborze pruskim nakaz przenoszenia nekropolii poza granicę miast wydano już w 1773 r.¹⁰. Stąd właściwie wszystkie cmentarze żydowskie znajdujące się w centralnej i zachodniej części obecnego województwa w momencie założenia znajdowały się w oddaleniu od obszaru zabudowanego. Natomiast na obszarze włączonym w skład Imperium Rosyjskiego obowiązywały zapisy ustawy z 1846 r., w której wyszczególniono, że miejsca grzebalne powinny być oddalone od zabudowań o co najmniej 800 metrów¹¹, co w istocie potwierdziło się w przypadku 5 cmentarzy obszaru badań, zlokalizowanych w: Częstochowie, Lelowie, Sławkowie, Pilicy, Czeladzi. Zakładanie nowych cmentarzy wiązało się również z wybuchami epidemii, które powodowały nagłą zwiększoną śmiertelność wśród lokalnych społeczności. Pojawiał się wówczas problem dotyczący organizowania pochówków. Dotychczas funkcjonujące nekropolie szybko ulegały zapełnieniu, zaś dla społeczności nieposiadających własnych cmentarzy uciążliwym stawała się konieczność przewożenia ciał na oddalone kirkuty. Nekropoliami, których geneza wiąże się z pomorami są kirkuty m.in. w: Będzinie (na wzgórzu zamkowym), Dąbrowie Górniczej. Miejscami lokalizacji nowych cmentarzy stawały się nieraz tereny nekropolii, na których wcześniej zaniechano dalszych pochówków. Dotyczyło to zwłaszcza dawnych cmentarzy zakładanych podczas szerzących się epidemii. Kirkut na miejscu cmentarza cholerycznego założono przykładowo w Sosnowcu¹².

W XIX w. w przeciwieństwie do okresów wcześniejszych zdarzało się sytuowanie cmentarzy żydowskich w pobliżu nekropolii chrześcijańskich. Miało to miejsce szczególnie w przestrzeni gwałtownie rozwijających się w XIX w. miast konurbacji górnośląskiej. Autorka przypuszcza, że zaniechanie przestrzennego separowania cmentarzy odmiennych religii wiązało się m.in. ze specyfiką górnośląskich wspólnot żydowskich. W swoim charakterze niemieckie, zasymilowane gminy żydowskie nie izolowały się od reszty społeczności na terenie miasta, a więc prawdopodobnie dlatego też nie zgłaszały zastrzeżeń do bliskiego sąsiedztwa kirkutów z nekropoliami chrześcijańskimi. Na terenie województwa śląskiego udokumentowano przykłady sąsiedztwa nekropolii odmiennych religii. Taką wyrażną konotację przestrzenną posiada 10 cmentarzy. Autorka wyróżniła dwa typy sąsiedztwa. Jest to:

8 Dekret cesarza Józefa z dnia 11 grudnia 1783 (opublikowany 21 stycznia 1784) za: A. Długozima, *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*, Warszawa 2011, s. 65.

9 A. Długozima, op. cit., Warszawa 2011, s. 72.

10 Ibidem, s. 66.

11 Ibidem, s. 68 (wg A. Długozimy: sygn. 7792, *Dziennik Praw*, Nr 118, T. 38, s. 69-101).

12 D. Rozmus, S. Witkowski, *Kompleks cmentarzy w Sosnowcu przy ul. Smutnej*, Sosnowiec 2003, s. 101.

- sąsiedztwo bezpośrednie, gdzie elementem granicznym jest jedynie cmentarny mur, np. cmentarz w Zawierciu (przy ul. Daszyńskiego), Gliwicach (cmentarz nowy);
- sąsiedztwo pośrednie, gdzie oba cmentarze dzieli pewna, niezbyt duża odległość, wyznaczona przez ulicę (np. Bytom, Lubliniec), tory kolejowe (Czechowice-Dziedzice), pas zieleni (Żywiec).

Cmentarz żydowski na terenie dawnej miejscowości Biała (ob. Bielsko-Biała) i jego sąsiedztwo. Źródło: wycinek z planu miasta z 1915r. <http://stareplanymiast.pl/PM/BIELSKO-BIALA/1915/>, dostęp: 24.02.2016 r.)

O niektórych cmentarzach, które graniczyły z kirkutami zachowały się fragmentaryczne informacje, a po samych obiektach nie pozostał żaden naziemny ślad. Nekropolie zaznaczone są jedynie na archiwalnych mapach. Jest tak w przypadku zlikwidowanego w latach 60. XX w. cmentarza żydowskiego w Bielsku-Białej (dawnej Białej). Graniczył on z cmentarzem, który został oznaczony na planie Bielska-Białej z 1915 r., jako „stary cmentarz wojskowy”. Podobnie było w Lublińcu, gdzie żydowska nekropolia sąsiadowała z terenem cmentarza chrześcijańskiego. Nie odnotowano żadnej reguły w kolejności lokowania nekropolii żydowskich i chrześcijańskich sąsiadujących ze sobą. W czterech przypadkach to cmentarz żydowski został założony wcześniej, niż sąsiadujący z nim cmentarz innowierczy. Jednakże różnice w latach pomiędzy organizowaniem obiektów są w połowie przypadków nieznaczne — kilku, do kilkunastoletnie (Bytom, Gliwice, Sosnowiec, Zabrze, Zawiercie). Nekropolie zaś, z którymi sąsiadują kirkuty, mają różny charakter wyznaniowy. W pięciu przypadkach są to obiekty rzymskokatolickie, w dwóch komunalne. Tylko jedna nekropolia jest ewangelicka. Bliskie sąsiedztwo nekropolii być może było czynnikiem ułatwiającym dyfuzję wzorców sztuki sepulkralnej, a w rezultacie upowszechniania się chrześcijańskich form nagrobków na cmentarzach żydowskich. Szczegóły dotyczące cmentarzy sąsiadujących ze sobą przedstawia tabela (Tab. 1).

Tab. 1. Sąsiedztwo cmentarzy żydowskich z innymi nekropoliami na obszarze województwa śląskiego.

Miejscowość	Cmentarz żydowski: data założenia	Cmentarz sąsiadujący z nekropolią żydowską: data założenia/ charakter wyznaniowy cmentarza	Rodzaj granicy pomiędzy cmentarzami
Biała (Bielsko-Biała)	1849 r.	?/ stary cmentarz wojskowy	mur cmentarny
Bytom	1866 r.	1868 r./ rzymskokatolicki	ulica
Czechowice-Dziedzice	początek XX w.	XVIII w./ rzymskokatolicki	tory kolejowe

Gliwice	(cmentarz nowy) 1902 r.	1885 r./ komunalny	mur cmentarny
Lubliniec	1845 r.	?/ chrześcijański	droga dojazdowa
Sosnowiec	1893 r.	1899 r./ rzymskokatolicki	mur cmentarny
Ustroń	1905 r.	lata 70. XX w./ komunalny	wewnętrzny ciąg komunikacyjny (kwatery żydowska włączona do cmentarza)
Zabrze	1871 r.	1868 r./ ewangelicki	mur cmentarny
Zawiercie	1905 r.	1903 r./ rzymskokatolicki	mur cmentarny
Żywiec	I połowa XIX w.	1945 r./ rzymskokatolicki	pas zieleni

Dokonane tu omówienie lokalizacji ma charakter przeglądowy i uwzględnia jedynie wybrane rodzaje usytuowania cmentarzy żydowskich w przestrzeni jednostek osadniczych województwa śląskiego, charakterystyczne z punktu widzenia towarzyszących im relacji przestrzennych. Nie wyczerpuje to tematyki udziału czynników m.in. antropogenicznych (w tym religijnych) w lokowaniu nekropolii żydowskich obszaru badań, stanowiąc zachętę do podjęcia szczegółowych analiz w tym zakresie. W jakim stopniu lokalizację cmentarza warunkowały decyzje urzędowe? Gdzie zakładano cmentarze w terenie górzystym? To tylko wybrane zagadnienia, których rozwinięcie wymaga podjęcia szczegółowych kwerend archiwalnych.

Założenia przestrzenne miejskich cmentarzy województwa śląskiego

Układy kompozycyjne, jak i poszczególne elementy składowe żydowskich założeń cmentarnych obszaru badań, zakładanych od drugiej połowy XIX w. przez Żydów niemieckich, znacznie różnią się od pozostałych kirkutów województwa śląskiego. Jeden z badaczy judaistycznej obrzędowości pogrzebowej na terenie Niemiec – F. Wiesemann podkreśla wpływ procesów asymilacyjnych zachodzących wówczas w środowiskach żydowskich na zatracanie przez cmentarze swojego specyficznego „żydowskiego charakteru”¹³. Przestrzeń cmentarza odzwierciedla zmiany, jakie zachodziły w rozporządzającej nim społeczności stanowiąc, jak podaje Ariès¹⁴ swoisty mikrokosmos społeczeństwa.

Według autorki opracowania można wyróżnić następujące zmiany elementów założeń cmentarzy żydowskich zachodzące w obrębie obszaru badań:

13 F. Wiesemann, *Jewish burials in Germany – Between Tradition, the Enlightenment and the Authorities*, „Leo Baeck Institute Year Book”, 1992, nr 1, s. 30.

14 P. Ariès, *The hour of our death*, Harmondsworth 1983, s. 503.

1. Zmiany układów przestrzennych założeń cmentarnych:

- zakładanie obiektów o ściśle określonym układzie kompozycyjnym;
- wprowadzanie do układów przestrzennych nowych elementów: głównych alei, podziałów kwaterowych, rzędowych;

2. Zmiany w obrębie form nagrobków:

- ograniczanie stosowania tradycyjnych (symbolicznych) przedstawień reliefowych na nagrobkach;
- wprowadzenie i upowszechnienie nowych form pomników nagrobnych: obelisków, nagrobków architektonicznych, obejmujących grobowych;
- upowszechnienie stosowania języków narodowych (szczególnie niemieckiego) w tekstach inskrypcji nagrobnych.

Wedle tradycji żydowskiej¹⁵ grób powinien być usytuowany według kierunków geograficznych w ten sposób, aby znajdował się w osi wskazującej kierunek na Jerozolimę (dla Żydów aszkenazyjskich). Tak, aby każdy zmarły mógł być w momencie zmartwychwstania zwrócony twarzą w stronę biblijnej Doliny Jozafata, która jakoby tam, w dolinie Cedronu, ma być położona¹⁶. Chociaż dla terytorium Polski kierunkiem tym jest południowy-wschód, to w Europie Zachodniej i Środkowej, a także częściowo we wschodniej (np. tereny Ukrainy) przyjęła się tradycja, że pochówki powinny być rozlokowane na osi zachód-wschód, z głową po stronie zachodniej¹⁷. Rozplanowanie cmentarza tak, aby rzędy macew skierowane były częścią epitafijną na wschód stanowiło najlepsze odzwierciedlenie tradycji, więc było najbardziej pożądanym przez ortodoksyjne gminy. Jak się jednak okazuje w przestrzeni województwa śląskiego koncepcja idealnego, z punktu widzenia tradycji rozplanowania cmentarza rzadko mogła zostać zrealizowana. Tylko nieliczne obiekty (12 na 38) reprezentują ten wzorzec: Bieruń, Cieszyn (cmentarz nowy), Czechowice-Dziedziice, Częstochowa, Gliwice (cmentarz nowy), Miasteczko Śląskie, Milówka, Pyskowice, Sosnowiec-Modrzejów, Zawiercie (ul. Daszyńskiego), Żarki, Tarnowskie Góry¹⁸.

W przypadku dwóch cmentarzy (Miasteczko Śląskie¹⁹, Zawiercie) rzędy macew są rozlokowane równolegle wobec głównej alei cmentarnej, co stoi w sprzeczności do najczęściej spotykanego, bardziej praktycznego układu prostokątnego. Podobnie w Bieruniu i w Pyskowicach macewy usytuowano w rzędach równoległych do dłuższej granicy cmentarza. Tym samym dodatkowo stanowi to o silnym związku z tradycją, gdzie względy praktyczne

15 M. Nosonovsky, *Old Jewish cemeteries in Ukraine: History, Monuments, Epitaphs*, „Euro-Asian Jewish Yearbook” 5768 (2007/2008), Moscow 2009, s. 242-243.

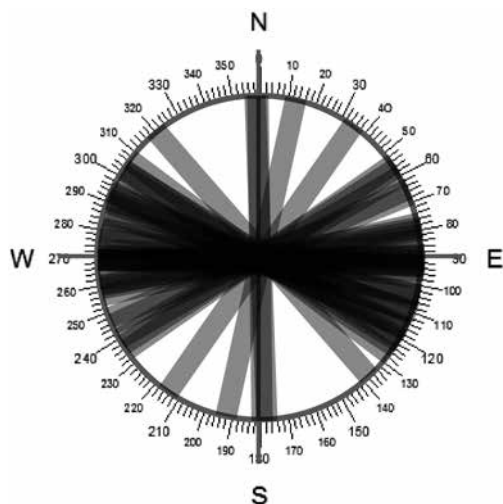
16 Jest nadal kwestią sporną, czy utożsamiać opisywaną w Biblii, właściwie mityczną Dolinę Jozafata z Doliną Cedronu, położoną między wzgórzem świątynnym w Jerozolimie a Górą Oliwną. Teoria ta pojawiła się w IV w. n.e., *Encyklopedia PWN - Religia*, t. 3., T.Gadacz, B. Milerski, Warszawa 2003, s. 248; *Nowy Leksykon Biblijny*, F. Kogler (red.), Kielce 2011, s. 154

17 M. Nosonovsky, *Old Jewish cemeteries in Ukraine*, op. cit. s. 242-243; *Encyklopedia PWN - Religia*, t. 3, T.Gadacz, B. Milerski (red.), Warszawa 2003.

18 Macewy częścią epitafijną w kierunku wschodnim zwrócone są na cmentarzach w: Bieruniu, Czechowicach-Dziedzicach, Milówce, Pyskowicach, Sosnowcu-Modrzejowie, Żarkach i częściowo w Zawierciu.

19 Wiadomo, że przez cmentarz poprowadzona była aleja, która do dzisiaj nie zachowała się. Ślady po niej zatarła wieloletnia, sukcesywnie dokonywana dewastacja cmentarza.

były kwestią drugorzędną. Ciekawym przykładem jest również cmentarz w Katowicach, gdzie wyłącznie na dołączonej, młodszej części terenu grzebalnego zastosowano tradycyjny układ nagrobków, podczas gdy pierwotny układ znajdował się w osi północ-południe. Nagrobki na pozostałych nekropoliach sytuowane są w pewnym odstępstwie od klasycznego układu. Na 14 cmentarzach jest to odchylenie w kierunku południowego wschodu, co zasadniczo również było akceptowane jako sposób orientacji grobów (wskazujący realny kierunek na Jerozolimę). Jednakże takie i inne odchylenia od tradycyjnego układu macew w kierunku wschodnim, wynikały przypuszczalnie z planowania układu grobów według granic działki na której zakładano cmentarz. Orientacja nagrobków w kierunku wschodnim nie była opłacalna również ze względów natury ekonomicznej. Często takie usytuowanie właściwie uniemożliwiałoby wypełnienie grobami całej powierzchni cmentarza²⁰, a powierzchnia grzebalna, którą na cmentarzu żydowskim można było wykorzystać tylko raz

Orientacja nagrobków na cmentarzach żydowskich województwa śląskiego według kierunków geograficznych – zestawienie zbiorcze.

była niezwykle cenna. Rozmieszczenie grobów na cmentarzu było dostosowane do orientacji boków działki terenu grzebalnego w obrębie 34 obiektów, powodując odstępstwo orientacji grobów od osi wschód-zachód w obrębie 24 z nich.

Jednostkowe są przypadki, w których usytuowanie grobów zdeterminowane zostało przez warunki naturalne, cechujące teren przeznaczony na utworzenie cmentarza. Jednym z dwóch przykładów dla województwa śląskiego jest cmentarz w Będzinie, zlokalizowany na górze zamkowej. Macewy umieszczano tam prostopadłe do spadku terenu, zatem tak aby umożliwić równomierne wykopanie każdego grobu, zapewne jednocześnie próbując w ten sposób zapobiec osuwaniu się macew po podlegającym erozji stoku. Natomiast na starym cmentarzu żydowskim w Cieszynie początkowo sytuowano nagrobki w długich rzędach na wykupionym do celów grzebalnych łukowatym pasie terenu wokół skarpy wyrobiska. Po dokupieniu terenu poniżej skarpy, pochówki następowały wedle wcześniej przyjętego porządku, określonego w znacznym stopniu ukształtowaniem terenu. Stąd wynikała późniejsza kontynuacja orientacji macew epitafrum w kierunku południowym.

W przestrzeniach cmentarzy żydowskich widoczny jest również wpływ obowiązujących w danym czasie trendów planistyki miejsc grzebalnych, a szczególnie inspiracji XIX-wiecznym

20 Np. w przypadku, gdy cmentarz został założony na planie wieloboku.

modelem cmentarza – ogrodu. Cenione były symetryczne układy kompozycyjne. Wyrazem tych idei są nie tylko nowo planowane miejskie cmentarze, ale również kwatery młodszych części na cmentarzach o starszym rodowodzie niż XIX-wieczny. Przykładowo, w Mikołowie dołączona w 1828 r.²¹ część zachodnia, posiada układ macew zwróconych w kierunku północnym — ku niezachowanemu do dziś domowi przedpogrzebowemu.

Wyznawcy judaizmu reformowanego zaczęli w zastępstwie macew oznaczać miejsca pochówków okazałymi nagrobkami. Rozpoznano występowanie tego rodzaju form nagrobnych na terenie 11 cmentarzy obszaru badań. Autorka wyróżniła trzy typy lokalizacji okazałych nagrobków w przestrzeni cmentarzy żydowskich województwa śląskiego:

1. Lokalizacja wzdłuż muru cmentarnego,
2. Lokalizacja przy reprezentacyjnej alei cmentarnej,
3. Lokalizacja wewnątrz rzędu.

TYP 1 (Katowice)	TYP 2 (Cieszyn - cm. nowy)	TYP 3 (Sosnowiec - ul. Gospodarcza)
		
Lokalizacja grobowców przy murze cmentarza (również w: Lublińcu, Zabrze, Bielsku-Białej, Bytomiu, Gliwicach (cm. nowy i stary))	Lokalizacja grobowców przy reprezentacyjnej alei (również w: Gliwicach - cm. stary, Zabrze)	Lokalizacja grobowców wewnątrz rzędów (również w: Pszczynie, Częstochowie, Zabrze)

Typy lokalizacji grobowców w przestrzeni cmentarzy żydowskich województwa śląskiego. Opracowanie na podkładzie ortofotomapy: www.geoportal.gov.pl, (dostęp: wrzesień 2015)

Grobowce sytuowano wzdłuż muru na cmentarzach w: Bielsku-Białej, Bytomiu, Gliwicach (cmentarz stary i nowy), Katowicach, Lublińcu, Zabrze. Takie zaprojektowanie rozmieszczenia okazałych nagrobków w przestrzeni kirkutów było rozwiązaniem działającym na korzyść całego założenia cmentarnego. Często monumentalne, wysokie obiekty małej architektury, umieszczone równolegle i stycznie do muru okalającego cmentarz, stanowiły niejako jego dodatkowe umocnienie. Czasami, tak jak w Gliwicach i Zabrze, potęgowały wysokość ogrodzenia stanowiącego barierę pomiędzy cmentarzem żydowskim a chrześcijańskim, ograniczając tym samym perspektywę widokową na drugą nekropolię. Styczność najwyższych części reprezentacyjnych nagrobków z murem była zabiegiem również czysto kompozycyjnym. Takie umiejscowienie nie zakłócało układu alei i rzędów, nie zasłaniało także mniejszych pomników. Czasami jednak monumentalne nagrobki stanowią dominanty w kompozycji założeń cmentarnych, burząc zrównoważony, szeregowy układ macew, niczym nieproszeni goście, będąc wyrazem statusu społecznego bogatych żydowskich rodzin. Taka sytuacja jest typowa dla drugiego i trzeciego

21 M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII- XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 373.

typu usytuowania form o charakterze grobowcowym w przestrzeni cmentarza, zarówno przy reprezentacyjnej alei (w przypadku pojedynczych usytuowanych w ten sposób obiektów), jak i wewnątrz rzędów. Doskonałym przykładem jest tu stary cmentarz w Gliwicach, gdzie zlokalizowany niedaleko domu przedpogrzebowego grobowiec rodziny Meyer, znajdujący się niemal w centrum cmentarza, jest wyraźnie widoczny z każdego miejsca nekropolii. Nie zawsze sposób sytuowania monumentalnych nagrobków był również zgodny był z zasadą orientacji pochówków w kierunku wschodnim (lub południowo-wschodnim). W Lublińcu i na nowym cmentarzu w Gliwicach grobowce zorientowane są na osi północ-południe, podobnie jak część obiektów w Katowicach i na cmentarzu starym w Gliwicach. Natomiast w Bielsku-Białej wystawne nagrobki zwrócone są w kierunku północno-wschodnim.

Aleje nie zawsze są elementami żydowskiego założenia cmentarnego. W Pilicy i Żarkach funkcjonują jedynie „dzikie” przejścia pomiędzy nagrobkami, które zostały wydeptane z czasem, dla konieczności przemieszczania się po terenie cmentarzy. Szerokie cmentarne aleje zaczęły być organizowane na nowo zakładanych cmentarzach obszaru badań prawdopodobnie od drugiej połowy XIX w. Występują one głównie w części województwa, którą zamieszkiwali w znacznej mierze przypuszczalnie Żydzi niemieccy — postępowi (obszary do I wojny światowej stanowiące składową Królestwa Prus i Cesarstwa Austriackiego²²). Aleje cmentarne miały także znaczenie religijne. L. Hońdo podaje, że szerokie aleje, zwane „drogą kapłanów”, umożliwiały wchodzenie na teren cmentarny osobom pochodzącym z rodu kohenów. Dzięki temu mogli oni uniknąć rytualnej nieczystości odwiedzając groby bliskich²³.

Zabudowania cmentarne i przycmentarne – fizjonomia, funkcje, stan zachowania

Wzniesienie domu przedpogrzebowego było kosztowną inwestycją w gminie żydowskiej. Był to budynek specjalnego przeznaczenia, a więc musiał spełniać odpowiednie normy, nie tylko religijne, ale również sanitarne. Dlatego obiekty te często budowano dzięki hojności ofiarodawców. Fundatorami obiektów byli najzamożniejsi członkowie społeczności żydowskich. Przykładowo w Zabrze rozbudowę domu przedpogrzebowego o mieszkanie dla dozorczy i ogrodnika sfinansował Max Bohm²⁴. Domy przedpogrzebowe stawały się nieodzownymi elementami założeń cmentarnych, na mocy oficjalnych ustaleń prawnych²⁵.

22 Szerokie aleje posiadają cmentarze żydowskie w: Gliwicach, Zabrze, Raciborzu, Bytomiu, Tarnowskich Górach, Katowicach, Mysłowicach, Żorach, Pszczynie, Skoczowie, Cieszynie, Bielsku-Białej, Żywcu. W obrębie dawnego Królestwa Polskiego cmentarzami posiadającymi aleje są jedynie nekropolie w: Czeladzi, Sosnowcu (ul. Gospodarcza), Zawierciu i Częstochowie.

23 L. Hońdo, *Cmentarz żydowski w Pilicy. Analiza materiałów inwentaryzacyjnych*, ŻIH, Dział Dokumentacji Zabytków, teczka: Pilica, s. 4.

24 Źródło: <http://www.jewishgen.org/Yizkor/Zabrze/zab001.html> (dostęp: 24.02.2016 r.)

25 Przykładowo zarządzeniem carskim (na terenie zaboru austriackiego) obok cmentarza miała być obowiązkowo budowana tzw. trupiarnia służąca do czasowego przechowywania zwłok. Natomiast na terenie

Stosowane w pracy pojęcie „założenia cmentarnego” dotyczy znajdujących się w granicach cmentarnego muru: obszaru grzebalnego i obszaru przeznaczenia gospodarczego/mieszkalno-użytkowego oraz zabudowań, które znajdując się poza granicą cmentarza są z nim związane funkcjonalnie, a więc stanowią część planowego założenia cmentarnego w takim rozumieniu. Tymczasem samo pojęcie cmentarza obejmuje wszystkie elementy założenia cmentarnego znajdujące się w granicach muru obwodowego nekropolii. Wyjaśnienie jest tu konieczne z uwagi na fakt, że według religijnych obostrzeń żydowskich definiowanie cmentarza jest odmienne, ponieważ jest nim w tym wypadku teren, na którym dokonuje się pochówków i jest to obszar rytualnie nieczysty, w obrębie którego nie mógł znajdować się dom przedpogrzebowy do części którego mogli wchodzić koheeni.

Warto w tej kwestii dodać, że konfiguracje usytuowania domów przedpogrzebowych/zabudowań mieszkalno-użytkowych wobec terenu grzebalnego były w obrębie obszaru badań bardzo zróżnicowane. Autorka wyróżniła następujące rodzaje lokalizacji tej zabudowy względem przestrzeni cmentarnej:

A - obiekt wbudowany w linię murów obwodowych cmentarza:

1A – połowa budynku położona na terenie cmentarnym (np. Miasteczko Śląskie, Tarnowskie Góry);

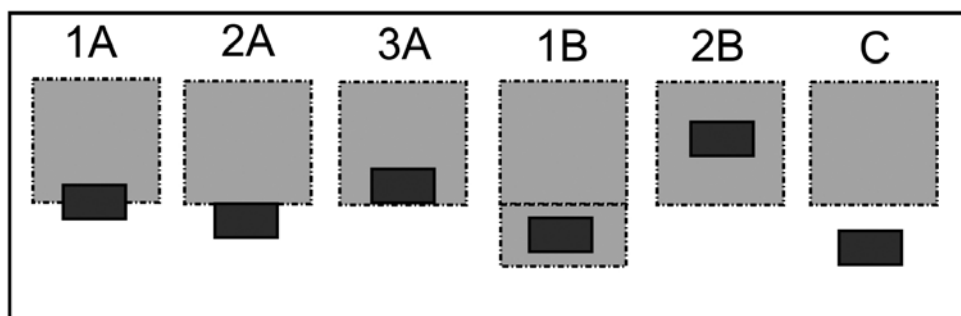
2A – tylna ściana budynku przedłużeniem cmentarnego muru (np. Kłobuck, Sławków-Krzykawka);

3A – frontowa ściana budynku przedłużeniem cmentarnego muru (np. Chorzów, Gliwice – stary cmentarz, Katowice, Mysłowice – nowy cmentarz);

B – obiekt znajdujący się na terenie cmentarza, nie stykający się z murami obwodowymi:

1B – z wydzieloną wolną od pochówków przestrzenią przeznaczenia gospodarczego (np. Bielsko-Biała, Gliwice – nowy cmentarz, Pyskowice, Skoczów-Wilamowice);

2B – brak wydzielonej przestrzeni wolnej (np. Cieszyn – nowy cmentarz, Pilica – stary cmentarz);

Lokalizacja domów przedpogrzebowych i zabudowy mieszkalno-użytkowej względem przestrzeni cmentarnej.

włączonym w latach 1832 – 1918 do Imperium Rosyjskiego, obowiązywały zapisy dokumentu wydanego w 1846 r., w którym znalazły się m.in. adnotacje dotyczące obowiązku urządzania przy cmentarzach domów przedpogrzebowych, A. Długozima, *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*, Warszawa 2011, s. 66-67.

C – obiekt zbudowany poza terenem cmentarza, ale wchodzący w skład założenia cmentarnego (np. Czeladź, Jaworzno).

Spośród 64 żydowskich założeń cmentarnych województwa śląskiego, które istniały do czasów terroru hitlerowskiego, co najmniej 43 z pewnością posiadało budynki domów przedpogrzebowych.

Autorka dokonała podziału tego typu zabudowań na kategorie:

1. Pojedyncze budynki:

1.1. Obiekty jednofunkcyjne (usługi przedpogrzebowe),

1.2. Obiekty wielofunkcyjne (usługi przedpogrzebowe, pomieszczenia mieszkalne, administracyjne),

2. Zespoły budynków (rozdzielenie budynków związanych z usługami przedpogrzebowymi od zabudowań administracyjno-mieszkalnych).

Zwłaszcza w XX w. bractwa pogrzebowe posiadające nieraz wielu członków, były w gminach monopolistami usług funeralnych. Dochody uzyskiwane z tytułu pochówków było znaczne i stanowiły kluczowe przychody gminy. Dlatego dbano o to, aby siedziby bractw nie stanowiły jedynie skromnych obiektów, przypominających szopy. Podobnie do synagog, miały być bardziej reprezentacyjne. Towarzyszyły temu przemiany sytuowania obiektów wynikające ze zmian w sposobach planowania przestrzeni grzebalnych. Szczególną uwagę zaczęto przykładac do relacji pomiędzy domem przedpogrzebowym a główną aleją cmentarną, którą coraz częściej uwzględniano w trakcie planowania układu kwater. Trzon założenia cmentarnego zaczęła stanowić wyraźna oś kompozycyjna, a dom przedpogrzebowy umiejscawiany na jej zwieńczeniu stawał się dominantą krajobrazową całego układu. Jednocześnie umieszczenie obiektu na wylocie cmentarnych ciągów komunikacyjnych, stanowiło rozwiązanie funkcjonalne, ułatwiające bezkolizyjne prowadzenie konduktów żałobnych.

Domy przedpogrzebowe zakładane przy cmentarzach żydowskich miały przeważnie charakter małych kubaturowo obiektów służących przygotowywaniu zmarłego do pochówku. Po 1850 r. obyczaje zaczęły się zmieniać, zaczęto wówczas przy przestrzeniach grzebalnych wznosić budowle mieszczące nie tylko dom przedpogrzebowy, ale m.in. również mieszkanie dla dozorczy. Było to rozwiązanie stojące w pewnej sprzeczności z tradycją separowania przestrzeni przeznaczonej dla żywych i przestrzeni przeznaczonej dla umarłych. Pewna ewolucja zabudowań (przy)cmentarnych stanowi materialny dowód na przemiany religijne zachodzące w obrębie samych społeczności. Miejskie gminy zaczęły coraz silniej podlegać wpływom, już nie tylko haskali ale także kształtującego się nowego stylu życia niemieckich Żydów, silnie związanych z konfesją judaizmu reformowanego.

Obiekty wielofunkcyjne obecne na cmentarzach żydowskich województwa śląskiego łączyły lub łączą do dzisiaj w jednym budynku zarówno usługi przedpogrzebowe (sala przeznaczona do ceremonii przedpogrzebowej oraz pomieszczenia do rytualnego przygotowania zwłok do pochówku) z pomieszczeniami administracyjno-mieszkalnymi (tab. 2). Pierwszym przykładem tego typu zabudowy jest dom przedpogrzebowy w Bielsku-Bia-

łej, zbudowany pod koniec XIX w. Obiekt od terenu grzebalnego oddziela wąski trawnik i ścieżka. Sala przedpogrzebowa usytuowana jest na osi głównej alei założenia cmentarnego. Wewnętrzne ściany głównego pomieszczenia są obecnie gładkie i jednobarwne²⁶, natomiast sklepienie to pozioma, bogato zdobiona i po części drewniana kasetonowa konstrukcja. Z główną salą od strony zachodniej sąsiaduje pomieszczenie, w którym dokonuje się rytualnego obmycia zwłok i przygotowania ich do pochówku. Przechowywany jest tam katafalk²⁷, a w podłodze znajdują się specjalnie skonstruowane odpływy). Pozostałe pomieszczenia w skrzydle zachodnim służyły m.in. do przechowywania karawanu i narzędzi

Dom przedpogrzebowy w Bielsku-Białej – wnętrza – stan obecny (po lewej – sala główna, po prawej – pomieszczenie, w którym dokonuje się rytualnego przygotowania ciała). Fot. Anna Majewska

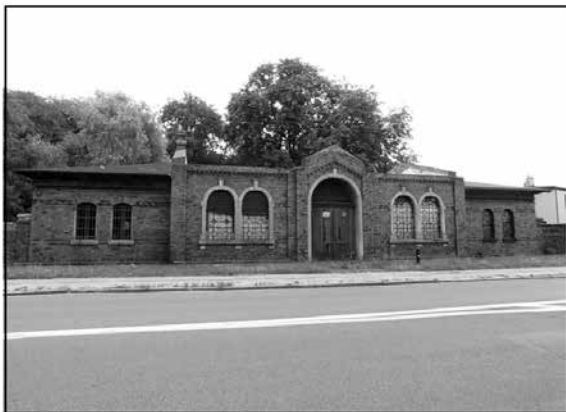
niezbędnych przy pracach na cmentarzu. Wydzielono również część przeznaczoną na kostonicę. Dom przedpogrzebowy pełni swoje funkcje do dzisiaj.

Bardzo zdewastowany jest obiekt domu przedpogrzebowego cmentarza żydowskiego w Tarnowskich Górach. Bryła domu przedpogrzebowego przypomina obiekt znajdujący się w Bielsku-Białej. Również posiada trójdzielną konstrukcję, gdzie część centralna jest najobszerniejsza — zajmowana przez przestronną salę żałobną, obecnie już pozbawioną niegdyś dwuspadowego dachu. Ozdobą obiektu musiały być dawniej witrażowe okna, po których do dzisiaj zachował się

26 Na ścianach widoczne są w niektórych miejscach linie dawnych polichromii, więc autorka przypuszcza, że w przeszłości również były zdobione.

27 Na potrzeby ceremonii pogrzebowych katafalk jest wystawiony wraz z krzesłami w sali żałobnej.

tylko żeliwny szkielet konstrukcji. Od strony północnej w ogrodzeniu wewnętrznym znajduje się furtka, w której po stronie cmentarza autorka zidentyfikowała relikty wmurowanej metalowej skarby. Współcześnie obiekt jest pustostanem, zabezpieczonym przez zamurowanie po-

Dom przedpogrzebowy cmentarza w Tarnowskich Górach (po lewej – widok od strony drogi publicznej, po prawej – widok na zdewastowane wnętrze głównej sali). Fot. Anna Majewska

zbawionych szyb otworów okiennych. Największych zniszczeń w budynku dokonano w latach 50. XX w., kiedy obiekt służył za magazyn materiałów Zakładu Gospodarki Miejskiej. Wtedy na posadzkę w głównej sali wylano asfalt, a na wrotach wywieszono ogłoszenie, że kamienie nagrobkowe można kupić za 20 – 30 złotych. W latach 60. i 70. XX w., kiedy kirkutem opie-

Zabudowa cmentarza żydowskiego w Tarnowskich Górach – detale (po lewej – furta cmentarna z reliktem skarby, po prawej – okna domu przedpogrzebowego z fragmentami witraży). Fot. Anna Majewska

kowało się Stowarzyszenie Miłośników Ziemi Tarnogórskiej, w największym pomieszczeniu zorganizowano magazyn rekwizytów i elementów estrady. Wówczas w północnym skrzydle obiektu prawdopodobnie do pierwszej połowy lat 90. XX w. mieszkał dozorca. Jego obecność w budynku była krytykowana, ponieważ hodował w jego części kury i kaczki. Jednak według K. Mazika z Tarnogórskiej Fundacji Kultury i Sztuki, opiekującej się obecnie cmentarzem, zapobiegło to poważniejszym dewastacjom²⁸, które mogłyby nastąpić w razie kiedy obiekt pozostałby opuszczony.

W Gliwicach w obrębie nowego założenia cmentarnego również znajduje się jeden duży gmach domu przedpogrzebowego, nazywany Małą Synagogą²⁹. Być może na takie miano zasłużył, dzięki licznym, godnym uwagi detalom architektonicznym. Nie bez przyczyny na jego otwarciu wypowiedziano słowa: „gminie na chwałę, miastu na ozdobę”³⁰. Pozycję neogotyckiego domu przedpogrzebowego w strukturze przestrzennej cmentarza porównać można do powstałych niemal w tym samym czasie kirkutów bielskiego oraz cieszyńskiego. Rozplanowanie pomieszczeń i usytuowanie budynku najbardziej przypomina zbudowany kilkanaście lat wcześniej dom przedpogrzebowy dawnego Bielska. Analogicznie jedna przybudówka przeznaczona była na kostnicę i miejsce rytualnego przygotowywania zwłok, natomiast w przybudówce znajdującej się po drugiej stronie głównej sali, zorganizowano pokoje mieszkalne i administracyjne

Detale domu przedpogrzebowego nowego cmentarza żydowskiego w Gliwicach: marmurowa umywalka, puszka na cedakę. Fot. Anna Majewska

28 Informacje uzyskane podczas wywiadu przeprowadzonego przez autorkę z K. Mazikiem.

29 Obiekt domu przedpogrzebowego nazywany był przez mieszkańców miasta Małą Synagogą, chociaż nigdy nie mógł pełnić i nie pełnił takiej funkcji.

30 Źródło: <http://gliwice.naszemiasto.pl/artukul/dom-pamieci-zydow-gornoslaskich-w-gliwicach-otwarty-zdjecia,3638130,artgal,t,id,tm.html>, (dostęp: 10.02.2016 r.)

dla zarządcy cmentarza, oraz pomieszczenia gospodarcze. Obiekt ten posiada jedynie wąski pas graniczącej z nim od strony wschodniej wolnej przestrzeni, która oddziela go od pola grzebalnego. Budynek uległ znacznej dewastacji w czasie II wojny światowej, kiedy wykorzystywany był jako magazyn. Od strony kirkutu, po prawej stronie drzwi wejściowych, zachowała się wmurowana w zewnętrzną ścianę metalowa puszka, przeznaczona na cedakę. Natomiast po stronie zachodniej, przy murze znajduje się odrestaurowany kranik z marmurową misą, gdzie pod strumieniem wody obmywano ręce, opuszczając teren cmentarza. Jest to jedyny w województwie śląskim dom przedpogrzebowy i jeden z nielicznych żydowskich obiektów przeznaczenia religijnego, który zostały zaadaptowany na działalność związaną z historią i kulturą żydowską. W ostatnim dniu stycznia 2016 r. nastąpiło uroczyste otwarcie Domu Pamięci Żydów w Gliwicach - oddziału Muzeum w Gliwicach.

Dom przedpogrzebowy starego cmentarza w Cieszynie (po lewej – front budynku, po prawej – widok na budynek od strony cmentarza). Fot. Anna Majewska

Obiekt wielofunkcyjny znajduje się także na terenie starego cmentarza żydowskiego w Cieszynie. Pierwotnie dozorca zamieszkiwał budynek, który wyburzono pod koniec XIX w., kiedy zabrakło na kirkucie powierzchni grzebalnej³¹. Jego położenie autorka ustaliła na podstawie analizy przestrzeni, w której występował zaburzony porządek pochówków. Od strony wschodniej, wzdłuż szosy, gdzie znajdują się rzędy tradycyjnych macew, na pewnym odcinku pośród nich, widać obeliski, pochodzące z początków XX w. m.in. nagrobek E. Kolban zmarłej w 1903 r., czyli na kilka lat przed oddaniem do użytku terenu nowego cmentarza³². To w tym miejscu prawdopodobnie znajdował się pierwszy budynek. Współcześnie istniejący okazały dom przedpogrzebowy został wzniesiony w połowie XIX w. Jest usytuowany po części na skarpie. Do sali głównej prowadziły trzy wejścia: główne od strony drogi, oraz dwa boczne wychodzące na cmentarz. Zlikwidowane zostało m.in. wyjście na stronę zachodnią, ku nowej części cmentarza. Prowadziło ono schodami w dół zbocza.

31 J. Spyra, *Żydowskie zabytki w Cieszynie*, [w:] *Żydowskie zabytki Cieszyna i Czeskiego Cieszyna*, J. Spyra (red.), Cieszyn 1999, s. 32.

32 Inskrypcja odczytana przez autorkę podczas wizji terenowej.

Dom przedpogrzebowy starego cmentarza w Cieszynie. Spękania na północnej ścianie budynku.
Fot. Anna Majewska

Lokalizacja budynku domu przedpogrzebowego koresponduje z układem kompozycyjnym cmentarza. Orszak żałobny, wychodząc z głównej sali, mógł podążać wzdłuż skarpy, ścieżką prowadzącą ku dolnej części cmentarza. Nekropolia nie posiadała precyzyjnie zaprojektowanego układu wydzielonych kwater, z uwagi na wielokrotne zmiany powierzchni cmentarza, jakie następowały w wyniku stopniowego dokupywania gruntów. Również specyficzne ukształtowanie terenu nie sprzyjało powstaniu regularnej struktury. Powodowało to samoistne i oddzielne kształtowanie się poszczególnych części założenia cmentarnego. Aby utrzymać pewne ramy organizacji pochówków utrzymano jeden główny kierunek orientacji nagrobków, licami ku południu. Brak jest wydzielonej wolnej przestrzeni dzielącej budynek od terenu grzebalnego. Rolę bariery stanowią ściany zabudowań. Budynek obecnie to pustostan. Najpoważniejsze zagrożenie dla dalszego istnienia domu przedpogrzebowego to następstwa jego niefortunnego zlokalizowania na skarpie kamieniołomu. Na ścianie północnej wyraźnie widoczne są spękania i przesunięcia muru, na linii stanowiącej przedłużenie urwiska. Na skarpie nieustannie zachodzą procesy stokowe, m.in. spływanie gruntu, co uwiadcza na pochyleniu nagrobków. Dlatego też, dom przedpogrzebowy w razie braku interwencji konserwatorskiej, może w ciągu następnych lat ulec nawet osunięciu do wyrobiska kamieniołomu, co będzie się wiązało również ze zniszczeniem części znajdujących się tam nagrobków.

Tab. 2. Domy przedpogrzebowe – obiekty wielofunkcyjne położone w obrębie żydowskich założeń cmentarnych województwa śląskiego

Nazwa obiektu	Czas powstania	Usytuowanie obiektu w przestrzeni cmentarza	Fizjonomia obiektu	Funkcje obiektu (dawne/obecne)
Dom przedpogrzebowy w Bielsku-Białej	1855 r.	Obiekt usytuowany w południowej części założenia cmentarnego; główna sala przedpogrzebowa usytuowana na osi głównej alei	W części centralnej główna sala; wschodnia część obiektu pełni funkcje mieszkalne; natomiast część zachodnią stanowią: pomieszczenie do przygotowania zwłok, powozownia, magazyn	Dawniej i obecnie: sala przedpogrzebowa, obmywalnia i mieszkanie stróża; dawniej również powozownia
Dom przedpogrzebowy w Tarnowskich Górach	1874 r. (rozbudowany pod koniec XIX w.)	Obiekt usytuowany w zachodniej części założenia cmentarnego; główna sala przedpogrzebowa usytuowana na osi głównej alei	W części centralnej główna sala; w skrzydle południowym znajdowała się rytualna umywalnia i kostnica; mieszkanie dozorczy zorganizowane było w skrzydle północnym, z którego wychodziło się na niewielki przydomowy dziedziniec	Dawniej: sala przedpogrzebowa, mieszkanie stróża Obecnie: pustostan
Dom przedpogrzebowy nowego cmentarza żydowskiego w Gliwicach	1903 r.	Usytuowany pośrodku zachodniej granicy cmentarza, na linii muru okalającego nekropolię; okazała sala przedpogrzebowa zlokalizowana jest w centralnej części obiektu w ten sposób, że główna aleja stanowi przedłużenie osi budynku	Centralnie sytuowana główna sala; przybudówki przeznaczone do celów mieszkalnych i gospodarczych oraz na pomieszczenia związane z przygotowaniem zwłok	Dawniej: sala przedpogrzebowa, mieszkanie stróża, administracja Chwary Kadiszy Obecnie: muzeum – Dom Pamięci Żydów Gómoślaskich
Dom przedpogrzebowy w Lublińcu	Połowa XIX w.	Zlokalizowany w północno-wschodniej części założenia cmentarnego	Nie jest znany pierwotny układ pomieszczeń, jednak na podstawie zachowanej bryły można przypuszczać, że dom przedpogrzebowy posiadał salę główną, przybudówki gospodarcze, mieszkanie dozorczy; jedynie zewnętrzna bryła zdradza pierwotne przeznaczenie obiektu; duża sala żałobna znajdowała się w centralnej podwyższonej części, która do dzisiaj posiada już nie zabytkowe, ale nadal duże dwuskrzydłowe wrota, które wychodziły na cmentarną aleję	Dawniej: sala przedpogrzebowa Obecnie: ośrodek szkolenia kierowców Ligi Obrony Kraju (budynek dzierżawiony od lat 70. XX w.)

Dom przedpogrzebowy w Sosnowcu przy ul. Gospodarczej	Koniec XIX w.	Obiekt usytuowany w północno-zachodnim narożniku założenia cmentarnego; dodatkowo przestrzeń gospodarczą, znajdującą się koło domu, separuje od grzebalnej krótki kamienny murek	Od strony zachodniej znajdowała się wozownia, wyposażona w duże drewniane wrota; w nadbudowanej o piętro części środkowej były pomieszczenia administracyjne i mieszkalne przeznaczone dla grabarza; po stronie wschodniej zorganizowane zostały pomieszczenia właściwego domu przedpogrzebowego: umywalnia oraz sala żałobna, z wyjściem na teren cmentarza (obecnie zamurowanym)	Dawniej i obecnie: mieszkanie dozorczy oraz pomieszczenia gospodarcze (dawniej dodatkowo sala żałobna)
Dom przedpogrzebowy starego cmentarza żydowskiego w Cieszynie	Połowa XIX w.	Obiekt usytuowany przy wschodniej granicy założenia cmentarnego; częściowo na skarpie po dawnym wyrobisku eksploatacji kruszywa	Na najniższej kondygnacji było pomieszczenie przeznaczone dla karawanu oraz stajnia dla koni; na ścianie zachodniej niegdyś znajdowało się, obecnie zamurowane, wyjście na teren cmentarza; od północy z powozownią sąsiadowało prawdopodobnie pomieszczenie stajni; najwyższa wysunięta na północ część budynku to duża sala domu przedpogrzebowego; w środkowej części założenia zorganizowane było mieszkanie zarządcy obiektu	Dawniej: sala żałobna, powozownia, stajnia, mieszkanie dozorczy, pomieszczenia gospodarcze, kostnica Obecnie: pustostan

Opracowanie na podstawie: dokumentacji terenowej, tablic informacyjnych przy cmentarzu w Bielsku-Białej; K. Gwóźdź, *Powstanie i rozwój gminy żydowskiej w Tarnowskich Górach*, [w:] *Żydzi na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*, Rybnik 2012, s. 468; J. Spyra, *Żydowskie zabytki w Cieszynie*, [w:] *Żydowskie zabytki Cieszyna i Czeskiego Cieszyna*, J. Spyra (red.), Cieszyn 1999, s. 32; M. Białas, *Smutny relikw*, „Gazeta Częstochowska”, <http://gazetacz.com.pl/artukul.php?id=2532> (dostęp: 23.05.2016 r.)

Drugim typem cmentarnej zabudowy funkcyjnej, wydzielonym przez autorkę jest zespół budynków składający się z obiektu *bet tahara* oraz osobnych obiektów mieszkalnych i administracyjnych. Znajdowały się one zazwyczaj w bliskim sąsiedztwie. Funkcje religijne — rytualne, były oddzielone od świeckich. Osobne organizowanie domu dla opiekuna kirkutu i domu przedpogrzebowego, było w zwyczaju jednak nie tylko w małomiasteczkowych, ortodoksyjnych gminach, gdzie zasady koszerności i unikania rytualnej nieczystości były szczególnie respektowane. W przestrzeni województwa śląskiego również na obszarach wielkomiejskich występują przykłady tego typu organizacji zabudowań cmentarnych. Wybrane informacje dotyczące zinwentaryzowanych obiektów zawarte zostały w tabeli 3.

W obrębie żydowskiego założenia cmentarnego w Bytomiu zespół budynków tworzą: dom przedpogrzebowy i obiekt administracyjno-mieszkalny. Pomiędzy budynkami znajduje się niewielki dziedziniec, stanowiący jedyną drogę wjazdową na cmentarz. W domu przedpogrzebowym na szczególną uwagę i ochronę zasługują, znajdujące się w mniejszym z pomieszczeń, wiszące na ścianach dwie drewniane tablice „Legat Tafel”, na których umieszczano nazwiska i daty śmierci znaczących członków społeczności żydowskiej. Podczas gdy pierwsza, znajdująca się po lewej stronie, jest w całości wypełniona nazwiskami, tak druga pozostaje niemal pusta, ponieważ po pewnym czasie zaprzestano tego procederu. Stanowią unikatowe w skali województwa, oryginalne elementy historycznego wyposażenia domu przedpogrzebowego. Należy tutaj zaznaczyć, że nie są znane informacje, czy podobne obiekty występowały również w innych tego typu budynkach gmin żydowskich. Zabudowania znajdujące się w obrębie założenia cmentarnego w Katowicach to: dwa domy przedpogrzebowe i obiekt administracyjno-mieszkalny. W szczególności sale służące ceremoniom pogrzebowym są poważnie zdewastowane. Pomimo prowadzenia remontów części zabudowy w latach 2006 – 2010, położony na uboczu cmentarz i towarzyszące mu budynki, stanowią nieustannie obiekty włamań, w wyniku czego ich stan się pogarsza. Tak zwani „dzicy

Wnętrze domu przedpogrzebowego cmentarza żydowskiego w Bytomiu. Fot. Anna Majewska

lokatorzy” urządzili śmietnisko w pomieszczeniach, w których na ścianach do dzisiaj zachowały się nieco wyblakłe, zabytkowe, co najmniej stuletnie polichromie. Duże malowidło przedstawia ludzi wykonujących tradycyjne w XIX w. zawody. Umieszczone są na nim także herby cechów rzemieślniczych. Autorce udało się zidentyfikować kilka z nich: kowalski, piwowarski, garbarski, ślusarski, kupiecki, krawiecki, powroźnicki i stolarski. Duża sala żałobna domu przedpogrzebowego w czasach swojej świetności musiała być przestrzenią o doniosłym charakterze, godną oprawą ceremonii pogrzebowej. Otoczona została dorycką kolumnadą, uzupełnioną podobnymi kolumnami wymalowanymi na ścianach. Do dzisiaj zostały po nich jedynie relikt, trudno do-

strzegalne we wnętrzu. Ceglana kolumnada stanowi efekt prac remontowych ostatniego dziesięciolecia. W części pomieszczeń pozbawionych już dachu, wewnątrz postępuje intensywna sukcesja roślinności ruderalnej. Prawdopodobnie obiekty te znajdowały się w lepszym stanie jeszcze w latach 80. XX w., kiedy cmentarz posiadał stałego opiekuna³³. Niemniej taki stan rzeczy budzi zdumienie, biorąc pod uwagę, że jest to czynna nekropolia administrowana przez Gminę Wyznaniową Żydowską w Katowicach.

Wnętrze domu przedpogrzebowego cmentarza żydowskiego w Katowicach – polichromie ściennych w części zachodniej obiektu. Fot. Anna Majewska

Wnętrze domu przedpogrzebowego cmentarza żydowskiego w Katowicach (z lewej – sukcesja roślinności w zdewastowanej przestrzeni, z prawej – fragment ściennych polichromii). Fot. Anna Majewska

³³O opiece cmentarza wspomina Monika Krajewska w: eadem, *Cmentarze żydowskie – próba czasu*, „Więź” 1981, nr 1, s.163.

Dom przedpogrzebowy na nowym cmentarzu żydowskim w Cieszynie (z lewej – rekonstrukcja kopuły domu przedpogrzebowego, na podkładzie współczesnego widoku, z prawej – wnętrze ruin.

Zabudowania nowego cmentarza w Cieszynie to realizacja dość niekonwencjonalnego projektu w planistyce żydowskich nekropolii. Dom przedpogrzebowy został usytuowany w centralnej części założenia cmentarnego. Umiejscowiony w świetle głównej alei, stał się dominantą, dostrzegalną daleko spoza ogrodzenia. Współcześnie istnieją jedynie mury obwodowe budynku, zachowane w formie zabezpieczonej trwałej ruiny. Przed II wojną światową była to budowla monumentalna, nakryta okazałym, kopulastym dachem. Stylistycznie nawiązuje do domu przedpogrzebowego imponująca brama wjazdowa. Układ nowego cmentarza żydowskiego w Cieszynie, w przeciwieństwie do starej nekropolii, swój wygląd zawdzięcza jednemu projektowi. Nekropolia wytyczona została na jednej, zakupionej w tym celu działce. Wówczas, już na początku XX w., podczas projektowania brano pod uwagę najnowsze poglądy na planowanie przestrzeni cmentarnych. Stąd wynika tak nietypowe i bardzo oryginalne, w kontekście nekropolii żydowskich, usytuowanie cmentarnej budowli funkcyjnej. Jednak właściwie nie cechy samego założenia przestrzennego, lecz architektura domu przedpogrzebowego świadczy o tym, że jest to kirkut, który funkcjonował w duchu judaizmu reformowanego. Budynek został zaprojektowany przez wiedeńskiego architekta na osi szerokiej głównej alei, przy której znajdowały się, dzisiaj zachowane fragmentarycznie, najokazalsze grobowce, wykute z kosztownych, nietutejszych marmurowych i granitowych bloków³⁴. Stanowiło to niemal całkowite zaprzeczenie tradycyjnego żydowskiego kirkutu.

34 Spyra J., 1999, *Żydowskie zabytki w Cieszynie*, [w:] *Żydowskie zabytki Cieszyna i Czeskiego Cieszyna*, J. Spyra (red.), Cieszyn, s. 33.

Tab. 3. Domy przedpogrzebowe – zespoły obiektów (oraz relikty zespołów) położone w obrębie żydowskich założeń cmentarnych województwa śląskiego

Nazwa obiektów	Czas powstania	Usytuowanie obiektów na terenie cmentarza	Fizjonomia obiektów (wybrane zagadnienia)	Funkcje obiektów (dawne/obecne)
Zabudowania cmentarza żydowskiego w Bytomiu	Budowa zakończona do końca XIX w.	Dom przedpogrzebowy stanowi osobny budynek zlokalizowany po stronie północnej, zaś dom bractwa Chewra Kadisza po stronie południowej, na wydzielonej na zabudowę powierzchni w południowo-zachodnim narożniku założenia cmentarnego	Wnętrze domu przedpogrzebowego podzielone zostało na dwie części, z których mniejsza sala pełni rolę pomieszczenia gospodarczego, gdzie składowane są elementy do budowy szałasów na święto Sukkot; jednokondygnacyjny budynek bractwa pogrzebowego składa się z części gospodarczej i mieszkalnej, przeznaczonej dla dozorczy ogrodnika; część mieszkalna nie styka się bezpośrednio z terenem cmentarza. Od strony kirkutu (wschodniej) znajduje się dobudówka gospodarcza(1), która obecnie jest w złym stanie technicznym i wymaga wykonania pilnych prac naprawczych, szczególnie w obrębie dachu, który częściowo zapadł się do wnętrza budynku(2). Budynek mieszkalny dodatkowo jest oddzielony od cmentarza ogrodzeniem	Obiekty pełnią swoje dawne funkcje (usługi przedpogrzebowe, administracyjne, mieszkalne); główna sala jest używana obecnie sporadycznie
Zabudowania cmentarza żydowskiego w Zawierciu przy ul. Daszyńskiego	XIX w.	Obiekty ulokowano w linii północnego ogrodzenia, jako obiekty bramne; budynek mieszkalny oddzielony jest od domu przedpogrzebowego przestrzenią głównej drogi wjazdowej na teren cmentarza; obiekt <i>bet tahara</i> jest również mniejszy od części administracyjno-mieszkalnej	Obiekty zdewastowane; budynek <i>bet tahary</i> został przebudowany (zorganizowano warsztat produkcyjny), w wyniku czego pomieszczenia utraciły swój pierwotny charakter; obiekt mieszkalny był zamieszkiwany w okresie powojennym – we wnętrzu częściowo zachowane meblowanie, obiekt również zdewastowany	Dawniej: osobny budynek <i>bet tahary</i> z powozownią oraz budynek mieszkalny dozorczy cmentarza Obecnie: pusto-stany

Budynek administracji cmentarza żydowskiego w Zabrze		Budynek administracyjny znajduje się w południowo-zachodniej części założenia cmentarnego; natomiast wyburzony dom przedpogrzebowy ³ znajdował się na-przeciw głównej alei, graniczył z murem cmentarza (jedynym reliktem po obiekcie jest betonowa wy-lewka posadzki)	Obiekt dwukondygnacyjny, ceglany, oddzielony od terenu grzebalnego wewnętrznym ogrodzeniem; nie zachował się dom przedpogrzebowy, podpalony w czasie „nocy kryształowej” – został doszczętnie zniszczony w czasie II wojny światowej	Dawniej: zachowany budynek administracji, pełnił także funkcję mieszkalną dla dozorczy ogrodnika Obecnie: pusto-stan
Zabudowania cmentarza żydowskiego w Katowicach	1869–1930	Budynki zostały usytuowane w północ-no-wschodniej części założenia cmentarnego; obiekt domu przedpogrzebowego został usytuowany kompatybilnie zarówno w stosunku do układu cmentarza, jak i drogi publicznej; obszerne wejścia z ulicy prowadziły do wnętrza budynku, natomiast wrota wychodzą na jedną z alei kirkutu	Kompleks zabudowy przycmentarnej to efekt rozbudowy poszczególnych elementów; pierwotnie istniał tylko jeden obiekt oddanej do użytku w 1869 r. dużej sali żałobnej, wraz z pomieszczeniami towarzyszącymi; w latach 1890–1930 budynek powiększono, a następnie obok zbudowano dom mieszkalny i administracyjny dla bractwa pogrzebowego, wraz z mniejszą sąsiadującą z nim salą; pomieszczenia, w szczególności najstarszej części zabudowy, noszą znamiona wielokrotnych przebudów, polegających m.in. na zmianie usytuowania i kształtu otworów drzwiowych i okiennych	Dawniej: sala przedpogrzebowa, kostnica, powozownia, budynek administracyjny bractwa pogrzebowego, pomieszczenia mieszkalne Obecnie: pusto-stany, sporadycznie użytkowana mała sala przed-pogrzebowa
Dom przedpogrzebowy nowego cmentarza żydowskiego w Cieszynie	Początek XX w.	Obiekt usytuowany w centralnej części założenia cmentarnego; nie zachował się usytuowany przy południowej granicy cmentarza budynek kancelarii i kostnicy	Obiekt obecnie w formie ruiny trwałej (zachowane mury obwodowe); główna sala służąca ceremoniom pogrzebowym zbudowana została na planie ośmioboku; prowadziły do niej cztery wejścia; cała budowla dodatkowo znajdowała się na podwyższeniu, tak że do każdego wejścia prowadziły dziesięciostopniowe schody	Dawniej: dom przedpogrzebowy, kancelaria, kostnica Obecnie: ruina trwała

Opracowanie na podstawie: dokumentacji terenowej, H. Łabęcka, Z. Łabęcki, *Studium konserwatorskie – cmentarz żydowski w Bytomiu*, maszynopis, Bytom 1992, s. 14; J. P. Woronczak, *Specyfika kulturowa cmentarzy żydowskich*, Katowice 1993, s. 25; J. Spyra, *Żydowskie zabytki w Cieszynie*, [w:] *Żydowskie zabytki Cieszyna i Czeskiego Cieszyna*, J. Spyra (red.), Cieszyn 1999, s. 33.

W ostatnich dekadach XIX w. i pierwszych XX w., zmienił się sposób hierarchizowania miejsc spoczynku w przestrzeni niektórych żydowskich cmentarzy, zwłaszcza tych położonych w centralnej i południowej części współczesnego województwa śląskiego. Społeczności żydowskie nimi rozporządzające związane były w większości z kulturą niemiecką, funkcjonowały przecież wiele dziesięcioleci w środowisku społeczno-politycznym Królestwa Prus lub Cesarstwa Austriackiego. Uwarunkowania kulturowe, w jakich żyły wspólnoty wyznaniowe, a zwłaszcza ruchy asymilacyjne, były przyczyną zmian zachodzących również w obrębie przestrzeni grzebalnych. Niegdyś kluczowe było sytuowanie grobów względem przymiotów religijnych. Miejsca spoczynku w pierwszych rzędach przeznaczone były dla świadczących posługę religijną, m.in. aby żyjący kapłani mogli uczestniczyć w ich pogrzebach, widząc obrzędy spoza terenu cmentarza. W gminach Żydów niemieckich przewagę nad podziałami religijnymi odnosiły często względy majątkowe i społeczne. Miejsca przy reprezentacyjnych, wówczas specjalnie zakładanych alejach, zaczęły zajmować grobowce najznamienitszych rodzin, w których chowano blisko siebie zarówno mężczyzn, jak i kobiety, przez co dochodziło do zatarcia tradycyjnego podziału. Na cmentarzach zaś, gdzie układ kompozycyjny odziedziczony został po wcześniejszym okresie funkcjonowania nekropolii, uniemożliwiając tym samym ingerencję i przemodelowanie układów, okazałe nagrobki poczęto sytuować częściej w szerokim zazwyczaj jeszcze pasie zlokalizowanym przy cmentarnym murze, który pozwalał na rozmieszczenie większych architektonicznych kompozycji. Przeobrażeniu ulegały również obiekty kubaturowe znajdujące się w obrębie założeń cmentarnych. Bractwom pogrzebowym przestały wystarczać mało reprezentacyjne, skromne *bet tahary*. Zabudowania cmentarne rozrastały się tworząc kompleksy lub okazałych gabarytów obiekty wielofunkcyjne, stając się chlubą gmin żydowskich i gmachami rozpoznawalnymi w przestrzeniach miejskich, jak to miało miejsce np. w Gliwicach. Autorka w artykule omówiła wybrane zagadnienia związane ze zmianami, jakie zaszły w żydowskich przestrzeniach grzebalnych w XIX i XX w., na przykładzie obiektów znajdujących się w obrębie współczesnego województwa śląskiego. Pragnie zarazem podkreślić, że szczególnie temat domów przedpogrzebowych, jako reliktyw świadczących o żydowskiej obrzędowości pogrzebowej wart jest dogłębnych analiz z uwagi na postępującą destrukcję nielicznych istniejących jeszcze budynków.

Streszczenie/Summary

Cemetery or Necropolis – “Tradition” or Assimilation? Jewish cemeteries in the cities of the Silesian Voivodeship.

The article presents analyses of Jewish cemetery space in the Silesian Voivodeship with the focus on the complexes located within urban centres: Częstochowa, Tarnowskie Góry,

Bytom, Katowice, Gliwice, Bielsko-Biała (former Bielsko), Cieszyn. The study aims at demonstrating assimilation processes, which occurred in the 19th- and 20th-century Jewish communities living in the research area and which were reflected in material culture of these communities. Transformations of particular elements of cemetery landscaping, such as: special layout, gravestone forms and location, pre-burial house physiognomy, bear witness to the main cultural trends and are the expression of political and religious differences. The article is based on the results of author's own analysis and field documentation of Jewish necropolises of the Silesian Voivodeship, carried out in 2015–2016.

Bibliografia/Bibliography

- Ariès Philippe, *The hour of our death*, Harmondsworth 1983.
- Białas Marek, *Smutny relikt*, „Gazeta Częstochowska”, artykuł online: <http://gazetacz.com.pl/artukul.php?id=2532>, dostęp: 23.05.2016 r.
- Borzymińska Zofia, Żebrowski Rafał, *Polski Słownik Judaistyczny*, t. 1, Warszawa 2003.
- Długozima Anna, *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*, Warszawa 2011.
- Gadacz Tadeusz, Milerski Bogusław (red.), *Encyklopedia PWN - Religia*, t. 3., Warszawa 2003.
- Gołasz Zbigniew, *Żydzi w Zabrze w pierwszych latach po II wojnie światowej*, [w:] B. Kalinowska-Wójcik, D. Keller (red.), *Żydzi na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*, Rybnik 2012, s. 325-337.
- Gwóźdź Krzysztof, *Powstanie i rozwój gminy żydowskiej w Tarnowskich Górach*, [w:] B. Kalinowska-Wójcik, D. Keller (red.), *Żydzi na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*, Rybnik 2012, s. 465-480.
- Hońdo Leszek, *Cmentarz żydowski w Pilicy. Analiza materiałów inwentaryzacyjnych*, ŻIH, Dział Dokumentacji Zabytków,teczka: Pilica.
- Krajewska Monika, *Cmentarze żydowskie - próba czasu*, „Więź” 1981, nr 1, s. 158-164.
- Kogler Franz, Egger – Wenzel Renate, Ernst Michael (red.), *Nowy leksykon biblijny*, Kielce 2011.
- Łabęcka Halina, Łabęcki Zbigniew, *Studium konserwatorskie – cmentarz żydowski w Bytomiu*, maszynopis, Bytom 1992.
- Niemierowski Władysław, *Z dziejów społeczności żydowskiej w Zabrzu*, „Kroniki miasta Zabrze” 1982 – 83, nr 13, Zabrze 1984, s. 58-77.
- Nosonovsky Michael, *Old Jewish cemeteries in Ukraine: History, Monuments, Epitaphs*, Euro-Asian Jewish Yearbook 5768 (2007/2008), Moscow 2009, s. 237-261.
- Przybyłok Arkadiusz, *Mury miejskie na Górnym Śląsku w późnym średniowieczu*, maszynopis rozprawy doktorskiej, Łódź 2014.
- Rozmus Dariusz, Witkowski Sławomir, *Kompleks cmentarzy w Sosnowcu przy ul. Smutnej*, Sosnowiec 2003.
- Spyra Janusz, *Żydowskie zabytki w Cieszynie*, [w:] *Żydowskie zabytki Cieszyna*

i Czeskiego Cieszyna, J. Spyra (red.), Cieszyn 1999, s. 29-40.

Wiesemann Falk, *Jewish burials in Germany – Between Tradition, the Enlightenment and the Authorities*, Leo Baeck Institute Year Book, Vol. 37, No. 1, Oxford University Press, 1992 s. 17-31.

Wodziński Marcin, *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII- XVIII wieku*, Wrocław 1996.

Woronczak Jan Paweł, *Specyfika kulturowa cmentarzy żydowskich*, Katowice 1993.

Źródła

Dokumentacja terenowa żydowskich obiektów religijnych województwa śląskiego– 2015 r., opracowanie własne autorki, zbiory prywatne.

Strony internetowe

Book of the Jewish Community of Dabrowa Gornicza and it's Destruction, <http://www.jewishgen.org/Yizkor/dabrowa/dab086.html>, dostęp: 1.11.2016 r.

Dom Pamięci Żydów Górnośląskich w Gliwicach otwarty: <http://gliwice.naszemiasto.pl/artukul/dom-pamieci-zydow-gornoslaskich-w-gliwicach-otwarty-zdjecia,3638130,artgal,t,id,tm.html>, dostęp: 10.02.2016 r.

Opowieści nieobecnych - Sosnowiec cmentarz żydowski - słuchowisko: <https://www.youtube.com/watch?v=PNm7RG8LRs0>, dostęp: 18.02.2016 r.

Zabrze Yizkor Book: <http://www.jewishgen.org/Yizkor/Zabrze/zab001.html> , dostęp: 24.02.2016 r.